

بررسی عوامل تأثیرگذار بر هنر سفالگری عصر قاجار و معرفی سفالینه‌های کاخ موزه گلستان

سونیا میرزایی*

چکیده: سفالینه‌های قاجار و ویژگی‌های منحصر به فرد آن می‌توانند حلقه رابطی میان عصر حاضر و دورانی از تاریخ ایران گردند که به اعتقاد برخی پژوهشگران استمرار ناشیانه ادوار پیشین بوده و آمیزه ناشیانه هنر سنتی با هنر غرب و شرق است. هنری که با ورود انواع سفالینه‌های اهدایی به دربار قاجار؛ تحت تأثیر قرار گرفت و علاقه بازرگانان و مجموعه‌داران سبب کپی‌برداری از نمونه‌های اعصار پیشین شد. از سویی ورود مظاهر تمدنی جدید، تکنولوژی نوظهور و تغییرات اجتماعی و فرهنگی که تبعات آن‌ها به صورت طیف وسیعی از رنگ‌ها و نقش‌ها بر روی سفالینه‌های این عصر ظاهر گردید، بر این اعتقاد مهر تأییدی گذاشت. با مشاهده برخی آثار سفالگران ایرانی که در چند دهه اخیر در مجموعه‌ها و موزه‌های خارجی به نمایش درآمده‌اند می‌توان به خوبی مظاهر این تأثیرات را مشاهده کرد. هدف این نوشتار بررسی عوامل تأثیرگذار بر سفالگری قاجار و در پی آن معرفی برخی سفالینه‌های موجود در موزه‌های خارجی و ظروف اهدایی موجود در کاخ گلستان می‌باشد. شیوه تحقیق این مقاله توصیفی-تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات آن کتابخانه‌ای و میدانی است.

واژگان کلیدی: سفالگری، قاجار، تأثیرات، کاخ گلستان، رنگ، طرح و نقش

مقدمه

می‌دانستند (چنانکه غربی‌مآبی نوعی تفاخر محسوب می‌شد). اما نکته مهم برای ما این است که نتیجه تلاش طبقات مرفه جامعه برای تقلید از زندگی اروپایی، در ظروف مورد مصرف زمانه بازتاب پیدا کرده؛ تردد رجل سیاسی، گروه‌های نظامی و فرهنگی، بازرگانان و مجموعه‌داران، برگذاری نمایشگاه‌ها و احیاء هنر ایرانی و ورود سفالینه‌های اهدایی به دربار قاجار^۱، در انتقال ویژگی‌های نوین در هنر سفالگری موثر بودند.

تصویر ۱: قده، موزه ملی ایران

هنگامی که در آغاز سده نوزدهم آهنگ پیشرفت‌های فنی و علمی در سراسر جهان به صدا در آمد، ایران به دلیل برخی مشکلات داخلی در بسیاری از زمینه‌ها و از جمله هنر از روند رو به رشد بازماند و به عبارتی با رکود مواجه شد. شاید همین دلیل باشد که سبب عدم شناخت و یا شناخت ناقص ما از هنر این دوران و از جمله هنر سفالگری شده است. چنانکه در میان منابع فارسی و لاتین به ندرت به هنر سفالگری دوره قاجار پرداخته شده یا اصلاً پرداخته نشده است. این کم‌توجهی، نه تنها در منابع نوشتاری آشکار است، بلکه حضور بسیار کم‌رنگ سفالینه‌های دوره قاجار در موزه‌های داخلی نیز زبان دیگر این کم‌مهری است^۱. خوشبختانه از سه دهه پیش تا کنون، چه در ایران و چه در خارج، به تدریج هنر دوره قاجار مورد توجه مجموعه‌داران، موزه‌ها و پژوهشگران قرار گرفته و آرام آرام نگارش و توصیف آثار هنری این دوران صورت جدی و واقعی به خود گرفته است^۲. دوران قاجار همان برهه از تاریخ ایران است که حتی بسیاری از عوام نیز تنها راه پیشرفت مردم این سرزمین را پذیرش دست‌آوردهای فرهنگی و صنایع اروپایی

* کارشناس ارشد ارتباط تصویری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، sonia.mirzaei@gmail.com

قاجار تأثیر قاطعی در کلیه تولیدات هنری و صنعتی داخلی گذاشت. هنر دوره فتحعلی شاه هنری بود که آگاهانه از دوره صفویه تأثیر پذیرفت و آنرا به گونه جدیدی دگرسان کرد. (همان، ۴۲)

■ تصویر ۲: کاشی، علی محمد اصفهانی^۵

استفاده از اشکال نوظهور و رنگ پردازی‌های دوره زنده و صفویه و نیز تصویر شناختی متأثر از سبک درباری و طبیعت‌گرایی در ترسیم گل و گیاه در ساخت سفالینه‌های این عهد کاملاً محسوس بوده. به آسانی می‌توان تأثیرات فوق را در سفالینه‌های این دوران باز شناخت. در واقع یکی از دلایل ظهور شیوه‌های مختلف احیاء گذشته در ایران به نیازی که به ایجاد یک تصویر فرهنگی، خاصه در نمایشگاه‌های اروپایی احساس می‌شد، ارتباط داشت. با وجود اینکه برقراری تسلط بر قلمرو صفویه از سوی قاجار، به دنبال چندین دهه آشوب و ناآرامی داخلی و تجاوز خارجی، به احیای رونق اقتصادی و افزایش تجارت بین‌المللی منجر شد. با این حال رشد ایران چه سیاسی و چه اقتصادی و فرهنگی در مقایسه با سایر کشورهای خاورمیانه کند بود. (ریگر، ۱۹۱۳۸۱) اما با آنکه مدرن‌سازی در ایران به کندی پیش می‌رفت با اینحال حضور ایران در نمایشگاه‌های بین‌المللی جایگاه تثبیت شده‌ای پیدا کرد که به دوران صفویان مربوط بود. به عنوان مثال در نمایشگاه جهانی پاریس^۶ که به مناسبت یک صدمین سالگرد انقلاب فرانسه برگزار شد، سفالینه‌های رنگارنگی که به سبک احیاء هنر صفویه ساخته شده بودند، در معرض دید همگان قرار گرفتند، همچنین فن صیقل‌کاری و جلا نیز دستخوش نوعی احیاء شد که احتمالاً این امر ریشه در علاقه اروپائیان به فن مذکور داشت. در واقع سفالینه‌های صیقلی شده اواخر قرن ۱۳ ه. ق را به خاطر جلب رضایت مجموعه داران اروپایی، با تقلید از الگوهای پیش از صفویه می‌ساختند. (خلیلی، ۱۳۸۳، ۲۲۲-۱۴۳) مجموعه داران و تجار اروپایی در ایران به سفالینه‌های دوره

این پژوهش به دنبال آن است که با بررسی وضعیت سفالگری دوره قاجار مهمترین عواملی را که بر هنر فوق تأثیر گذاشته و نیز باعث تقلید از ادوار گذشته شده را باز یابد و تعدادی از نمونه‌های شاخص آن را که هم اکنون در موزه‌ها و مجموعه‌های خارجی نگهداری می‌شود معرفی کرده، ویژگی‌های بصری آن‌ها را مورد تحلیل قرار دهد. همچنین ظروف اهدایی کارخانه‌های معتبر آن دوران را که نمونه‌هایشان در تالار ظروف کاخ گلستان نگهداری می‌شود، نیز معرفی نماید. برای دستیابی به مقصود حقیقی این جستار، بازبینی شخصی از تالار ظروف کاخ گلستان جامه فاخر تحقیق میدانی را بر تن مواد نوشتاری ما پوشاند. از این رو سوال‌های این تحقیق عبارتند از:

- ۱- هنر سفالگری عصر قاجار چه وضعیتی داشت و چه عواملی بر آن تأثیر گذاشت؟
- ۲- مشخصات تالار ظروف کاخ گلستان چیست و مجموعه‌های آن کدامند؟
- ۳- ویژگی‌های بصری سفالینه‌های این دوران چیست؟ لازم است به مقاله «جلوه‌هایی ناب از هنر سفالگری عصر قاجار» به نویسندگی سید هاشم حسینی، نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، شماره ۴۷، پائیز ۹۰؛ اشاره شود که تحقیق در خور تأملی در زمینه هنر سفالگری قاجار می‌باشد. در این مقاله صرفاً به وضعیت هنر سفالگری این دوران پرداخته شده و عوامل تأثیر گذار بر هنر فوق و عوامل احیاء شیوه‌های گذشته را بررسی نکرده است. در پژوهش پیش رو علاوه بر بررسی عوامل مؤثر بر هنر سفالگری قاجار، ظروف اهدایی کارخانه‌های معتبر اروپایی آن دوران را که در تالار ظروف کاخ گلستان نگهداری می‌شوند همچنین چند سند از آرشیو اسناد ملی که برای نخستین بار در این مقاله به چاپ می‌رسند، معرفی شده‌اند.

◆ وضعیت هنر سفالگری دوره قاجار

سفالگری دوره قاجار را بایستی در دو مقطع «دوره فتحعلی شاه و دوره ناصرالدین شاه» مورد بررسی قرار داد. بنابراین می‌توان گفت «سفالگری قاجار» در آغاز ادامه سنت‌های سفالگری عهد صفوی و تولیدات سفالی شیراز از دوره زنده است. شیراز در دوره زنده شاهد رشد گرایش به تلفیق و ترکیب قالب‌های صفوی، سبک اساساً چهره‌نگاری درباری اروپائی و ذوق و سلیقه عامیانه بود^۴ (اسکارچا، ۱۳۸۴: ۴۱). از دوره زنده به بعد، به تدریج الگوی نقش‌نگاری به ویژه در چهره‌سازی و ترسیم پیکره انسان و حتی نوع رنگ آمیزی محصولات دچار تغییر شد. این تغییرات به ویژه در دوره فتحعلی شاه دچار دگرگونی شده؛ ذوق و سلیقه دربار

و تاسیس مدارس جدید به سبک و سیاق اروپایی در ادامه مدارس میسیونری که از ۱۸۷۰ م. / ۱۲۸۶ ه. ق. تعدادشان رو به فزونی گذاشت و حضور زنان در این مدارس ۱۵ (رینگر، همان، ۲۵۷-۱۲۵)، گسترش چاپخانه‌ها و جنبش روزنامه نگاری؛ ورود فن نوظهور عکاسی (ناسک، ۱۳۸۷، ۳۰)، و نظایر این‌ها؛ سبک و سیاق زندگی را در این دوران دگرسان کرده. همچنین احداث کارگاه‌های سفالگری در محدوده ارگ حکومتی به نام «فخارخانه^{۱۶}» و تأسیس اداره فخارخانه که از اجزاء بیوتات سلطنتی محسوب می‌شد (مستوفی، بی تا، ۳۸۰) و نیز تأسیس مدرسه‌ای برای ترویج برخی رشته‌ها و تربیت صنعتگران داخلی با افکار اصلاح‌طلبانه امیر کبیر با عنوان «مجمع الصنایع» در سال ۱۲۶۹ ه. ق؛ و اعزام کار آموز به خارج به جهت فراگیری شیوه‌های نوین در رشته‌هایی چون ریخته‌گری، سفال و چینی‌سازی، نجاری و امثالهم (آدمیت، ۱۳۵۵، ۲۹۵، ۲۹۹). سبب تغییراتی در ساخت سفال و فن سفالگری شد؛ در نتیجه بایستی ظروف سفالی دوره ناصرالدین شاه را که از نظر شکل، نقش و رنگ از طبیعت‌گرایی و واقعیت‌گرایی، به واسطه استفاده از فنون جدید و تغییرات آموزشی و فرهنگی، اقتصادی و سیاسی پیروی می‌کرده بسیار متنوع در نظر بگیریم.

تصویر ۲

◆ تالار ظروف کاخ گلستان

پیش از شروع سلطنت پهلوی، در ضلع شمالی و در محل فعلی تالار ظروف کاخ گلستان ساختمانی به نام نارنجستان قرار داشت که توسط ناصرالدین شاه ساخته شده بود. این ساختمان در اوایل سلطنت رضاشاه تخریب و سپس در سال ۱۳۳۹ خورشیدی در محل آن کاخ جدیدی ساخته شد که به مناسبت مسافرت الیزابت دوم ملکه انگلستان به ایران، کاخ ساخته شده به نام او الیزابت نامیده شد (ذکاء، ۱۳۴۹، ۲۴۱-۲۳۹). این ساختمان در سال ۱۳۴۴ ش. بعد

سلجوقی و ایلخانی توجه نشان می‌دادند و این محصولات را به قیمتی گزاف خریداری می‌کردند. این اتفاق شاید مهمترین علتی بود که برخی از هنرمندان را به تقلید و کپی برداری از آثار گذشته واداشت. سرشناس‌ترین این هنرمندان استاد علی محمد سفالگر و کاشی‌ساز، فرزند استاد مهدی معمار اصفهانی بود. او که ساخت کاشی را به تقلید از آثار دوره صفویه آغاز کرده بود، مورد توجه خاص ژنرال رابرت مردوک اسمیت^۸ قرار گرفت. برخی از آثار این هنرمند اکنون در موزه‌ها و مجموعه‌های خارج از کشور نگهداری می‌شوند. یکی از آن‌ها، که در اصل از آثار دوره صفویه تقلید شده، کاشی بزرگ اندازه‌ای است به سفارش رئیس موسیقی دربار در سال ۱۳۰۲ ه. ق.^۹ در این اثر مرد جوانی به تصویر کشیده شده که در حال خواندن شعر در باغی است (تصویر^۲). همچنین می‌توان به هفت کاشی مورخ ۱۳۰۲-۵ ه. ق اشاره کرد که سبک تکامل یافته علی محمد را نشان می‌دهند. این کاشی‌ها صحنه‌هایی از قصه‌های ادبیات کلاسیک ایران را با چهره‌ها و لباس‌های متداول دوره قاجار نشان می‌دهند.^{۱۰} (واتسون، ۱۳۸۲، ۲۶۳-۲۴۰) به موازات این سبک، بایستی به علاقه خاص فتحعلی شاه به ظروف ساخته شده کارخانه‌های اروپایی چون دربی^{۱۱}، وورچستر^{۱۲} و وود^{۱۳} انگلستان (خلیلی، همان، ۹۹) و نیز هدایای گرانبها و از آن جمله ظروف سفالی که از سوی مأموران سیاسی و تجار اروپایی به ویژه انگلیس، روسیه و فرانسه به دربار ایران تقدیم می‌شدند اشاره کرد که این امر خود سبب واکنش محافل هنری ایران شد و در نتیجه نوعی سبک التقاطی^{۱۴}، به خصوص در طراحی شکل (فرم) و نقش‌پردازی به وجود آورد. بنابراین، علاقه اروپائیان سبب احیاء هنر سفالگری ادوار پیشین شد و آشنائی هنرمندان ایرانی با هنر غرب و شرق دور موجبات وام‌گیری‌های گوناگون در زمینه شکل، نقش و رنگ را فراهم آورد و به واسطه ورود گسترده ظروف سفالی از انگلستان و ظروف میناکاری شده از چین، بازارهای ایران رونق چشمگیری پیدا کردند.

دوران سلطنت ناصرالدین شاه که به جرأت می‌توان آن را عصر امتیازات نامید (صلاحی، ۱۳۸۲، ۲۰)، ایران وارد مرحله‌ای جدید از حیات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی خود گردید که سبب تغییراتی اساسی در زندگی مردمان این عصر شد. عواملی چون: افزایش جمعیت شهرها و به وجود آمدن طبقه مرفه و علاقه به تجمل و تقلید از الگوهای اروپایی، توسعه شهر تهران به واسطه ساخت بناهایی همچون مجموعه کاخ گلستان و کلاه‌فرنگی‌هایی چون سرخه حصار، عشرت آباد و کاخ سلطنت آباد، تحولات آموزشی و پرورشی

به صورت کلیشه نقش می‌کردند. به این دلیل، روی ظروفی که در این مجموعه نگهداری می‌شود، نام بسیاری از بزرگان دربار قاجار نوشته شده است. بعضی از سفارش‌دهندگان نیز علایق و خواسته‌های خود را به صورت القاب و یا اشعار دلخواه به تولیدکننده سفارش می‌دادند.

در نتیجه این ظروف نه تنها به خاطر ارزش‌های موزه‌ای واجد اهمیت هستند بلکه به دلیل نوشته‌هایی که به زبان فارسی بر آن‌ها حک گردیده بیانگر طرز تفکر کارگزاران دربار قاجار بوده، اهمیت مردم‌شناختی و تاریخی نیز دارند. نکته قابل توجه اینکه تنها هنرمندان قاجار نبودند که از محصولات دیگر کشورها یا از ظروف گذشته تقلید کرده یا الهام می‌گرفتند، بلکه کارگاه‌های سرامیک‌سازی اروپایی نیز از نمونه ظروف دوره کلاسیک یونان و روم باستان و دوره‌های گوتیک و باروک و شرق دور (چین و ژاپن) تقلید می‌کردند. مهمترین کارخانه‌های سرامیک‌سازی آن دوران که نمونه ظروفشان در کاخ گلستان محفوظ است؛ اسپود^{۲۰}، وچ وود^{۲۱}، دربی^{۲۲} و وورچستر^{۲۳} می‌باشند.

◆ نمونه‌هایی از سفالینه‌هایی که در موزه‌ها و مجموعه‌های خارجی نگهداری می‌شوند:

از تغییراتی به وضعیت کنونی مبدل گردید و کلیه ظروفی که از کشورهای مختلف به شاهان قاجار هدیه شده بودند، از مخازن و عمارت موزه تالار سلام و زیر زمین شمس‌العماره^{۱۷} به این مکان منتقل شده و داخل ویترین‌ها قرار گرفتند. در این تالار و در دو سوی آن ویترین‌هایی قرار دارند که در آن‌ها انواع سرویس‌هایی که ساخت کارخانه‌های غرب و شرق است نگهداری می‌شود. این ظروف تنها نمونه‌های سالم^{۱۸} از آثاری هستند که در طول دوره قاجار به عنوان هدیه یا فروش به ایران وارد شدند^{۱۹}. هدایای ارزشمندی همچون: «سرویس چینی اهدائی ناپلئون بناپارت، سرویس اهدایی نیکلای اول (پادشاه روسیه)، سرویس جواهر نشان ملکه ویکتوریا و سرویس اهدایی الکساندر سوم». در هر یک از ویترین‌ها یک عبارت کوتاه نوشته شده است که مشتمل بر: نام کارخانه، کشور سازنده و سال ساخت است. سفالینه‌های این مجموعه، به دلیل ماشینی بودن فرایند تولید، از کیفیت ساخت و نقش‌پردازی عالی برخوردارند. این کارخانه‌ها سعی می‌کردند برای فروش محصولات خود کیفیتی را در نظر بگیرند که مناسبت اهداء به شاهان و سران کشورها را داشته باشد، چنانکه حتی نام سفارش‌دهنده را براساس نوع نوشتار آن کشور روی ظروف

جدول ۱. کاسه‌ها

ردیف	توضیحات	اندازه تاریخ ساخت محل نگهداری	تصاویر
۱	کاسه. تزئین شده با نقوش گیاهی و جانوری و فرم‌های موج آبی رنگ بر لبه بیرونی، داخل ظرف نیز منقوش است.	۸/۵ در ۱۸/۴ اوایل قرن ۱۹ م. موزه ایشی باشی ژاپن ^{۲۴}	
۲	نقوش گیاهی و لچک‌هایی آبی رنگ با حاشیه طلایی ^{۲۵} بر زمینه قرمز؛ قسمت خارجی ظرف و نوشته‌هایی به خط نستعلیق بر لبه داخلی و فن زیر لعاب ^{۲۶} شفاف، ظرف را مزین کرده‌اند.	۵/۷ در ۱۰/۸ قرن ۱۹ م. گالری فری یر ساکلا موزه اسمیتسونین ^{۲۷}	
۳	بخشی از یک قدح، چند رنگ با نقوش گیاهی، احتمالاً ساخت شیراز. در این ظرف از رنگ‌های قرمز، زرد ^{۲۸} و آبی که در این دوران بیشترین کاربرد را داشته‌اند استفاده شده، همچنین رنگ گذاری تخت ^{۲۹} می‌باشد.	۲۳/۹ در ۲۶/۱ قرن ۱۸ م. گالری فری یر ساکلا موزه اسمیتسونین ^{۳۰}	

ردیف	توضیحات	اندازه تاریخ ساخت محل نگهداری	تصاویر
۴	کاسه. لعابی هفت رنگ، با نقوش گیاهی، انسانی و جانوری. نقوش گیاهی و پرندگان؛ لبه داخلی ظرف را پوشانده و بدنه کاسه به هشت قسمت مساوی تقسیم شده است. کف ظرف با تصویر بانوان در باغ یا لباس و آرایش موی شرق دور که به احتمال زیاد تحت تاثیر تصاویر بانوان چینی / ژاپنی است، تزئین شده.	قرن ۱۹ م. موزه ارمیتاژ ۳۱	
۵	خمیر چینی پوشیده شده از لعاب سفید شفاف در داخل و خارج، با نقش‌هایی با جلای مسی تیره، لعاب در گردآورد لبه حلقه‌ی زیرین (پایه) انباشته شده است. احتمالاً این کاسه یکی از ساخته‌های کارگاه علی محمد ۳۲ می‌باشد.	۷/۵ در ۱۵/۲ نیمه دوم قرن ۱۳ م ق	
۶	قدح، در مجموعه ظروف سفالی موزه ملی ایران نگهداری می‌شود و تنها نمونه معرفی شده در یکی از ویرتین‌های دوره اسلامی است. این ظرف بسیار پرکار بوده و نقوشی همچون درخت و پرندگان در حال پرواز، همچنین نمای یک ساختمان با ساعت بدنه ظرف را مزین کرده‌اند. نوار بالای ظرف با یک ریسه گل؛ گل‌های قرمز و برگ‌های سبز تزئین شده ۳۳. درون ظرف منظره باغی را نشان می‌دهد به همراه جوانانی با لباس قاجاری به همراه دو بانو با لباسهای زرد و قرمز که بر بالای سرشان فرشتگانی در حال پرواز هستند.	۱۵ در ۳۰ موزه ملی ایران	

جدول ۲. گلدان‌ها

ردیف	توضیحات	اندازه تاریخ ساخت محل نگهداری	تصاویر
۱	نقوش گیاهی و هندسی به رنگ سیاه در زمینه آبی لاجوردی، نقوش گیاهی به شکل برگ‌های متقارن مطبق در امتداد هم ترتیب یافته و با قاب‌های دندان‌دار ۳۴ از یکدیگر تفکیک شده‌اند گردن گلدان را نقوش هندسی لوزی شکل آراسته است.	اوایل قرن ۲۰ م. موزه ایشی باشی ژاپن ۳۵	
۲	نقوش انسانی، گیاهی، جانوری و هندسی به رنگ آبی بر زمینه نخودی، گلدان را تزئین کرده‌اند. دور تا دور دهانه، گردن و بخشی از گلدان با نقوش فلس ۳۶ مانند پوشش داده شده و در میان فرم‌های لوزی به صورت یک در میان نقش مردی با لباس قاجاری و درخت ترسیم شده است.	ارتفاع ۳۳ قرن ۱۹ م. موزه توپکاپی ۳۷	
۳	رنگ‌های به کار رفته در این گلدان عبارت است از آبی، منگنز، صورتی، بنفش، فیروزه‌ای، سبز زیتونی، زرد، قهوه‌ای و سیاه. بر این گلدان بزرگ رنگارنگ چهار صحنه جشن دربار ترسیم شده. در هر صحنه به صورت یک در میان تصویر شاه عباس و پادشاه ایرانی کیخسرو دیده می‌شود؛ این صحنه‌ها را قوس‌ها و فضاهای لچکی مانند حوی نقش گل و گیاه از یکدیگر جدا می‌کند. بر گلوگاه گلدان دو صحنه (احتمالاً از داستان خسرو و شیرین) نقاشی شده. که آن‌ها را دو دستگیره قالب خورده به شکل شیر جدا می‌کند ۳۸	ارتفاع ۵۵ قطر ۲۷/۵ نیمه دوم قرن ۱۳ م ق	

ردیف	توضیحات	اندازه تاریخ ساخت محل نگهداری	تصاویر
۴	گلدان دسته دار دهانه گشاد همراه با نقوش هندسی و گیاهی به رنگ‌های زرد، سبز و آبی لاجوردی. رنگ زرد، سبز دستگیره‌ها، قرم دستگیره را تشدید کرده است. نکته جالب در این گلدان وجود گل دوازده پری است که بر گردن گلدان نقش شده و به وفور در تخت جمشید دیده می‌شود.	ارتفاع ۱۶/۵ قرن ۱۹ م. موزه ایشی باشی ژاپن ۳۹	

جدول ۳. سایر فرم‌ها

ردیف	توضیحات	اندازه تاریخ ساخت محل نگهداری	تصاویر
۱	تفدان، تزئین شامل مرد جوانی است در زمینه گل و بوته دار به رنگ آبی کبالت در حال مهار کردن اسب. همچنین نقش ماهی بر گردن ظرف دیده می‌شود.	ارتفاع ۱۷/۵ عرض ۱۳/۵ قرن ۱۹ م. موزه ایشی باشی ژاپن ۴۰	
۲	بطری منقوش به نقوش گیاهی، جانوری و انسانی، این ظرف، به شکل استوانه‌ای مستطیل شکل بوده به رنگ‌های زرد، آبی و سیاه که عمده نقوش آن با رنگ آبی بر زمینه سفید هستند، روبروی ظرف فوق شامل نقوش گیاهی، دو سوار کار و دو نفر پیاده است احتمالاً نمایش صحنه شکار در نخجیرگاه می‌باشد.	ارتفاع ۱۱/۷ اوایل قرن ۲۰ م. موزه ایشی باشی ژاپن ۴۱	
۳	در پوش کندوی عسل، کتیبه دار، رنگ‌های آبی و سیاه در زمینه سفید. ساخت این نوع از در پوش به حدود قرن ۱۷ م. بر می‌گردد. از آنجایی که پرورش زنبور عسل در قرآن و متون مقدس اسلامی از جایگاه خاصی برخوردار بوده، بدین جهت ساخت ظرفی سفالی به جهت حفاظت از کندو در سراسر جهان اسلام و همچنین در خاور نزدیک جزء سنت بومی محسوب می‌شده است.	ارتفاع ۱/۴ قطر ۲۳ اوایل قرن ۱۹ م. گالری فری یر ساکلا موزه اسمیت سونین ۴۲	
۴	در پوش کندو، با نقوش گیاهی و جانوری با رنگ آبی و سیاه بر زمینه سفید. تعداد شش عدد ماهی آبی رنگ و شش عدد ماهی دیگر اما به رنگ سیاه و کوچکتر به دور یک نقطه مرکزی در حال چرخش هستند. شاید سمبلی از ماههای سال باشند ۴۳.	ارتفاع ۱/۵ قطر ۲۲/۱ اوایل قرن ۲۰ م. گالری فری یر ساکلا موزه اسمیت سونین ۴۴	

ردیف	توضیحات	اندازه تاریخ ساخت محل نگهداری	تصاویر
۵	چراغ سقفی، خمیر سنگ قالب گیری شده، با لعاب در داخل و بیرون، بر این چراغ سقفی بر نقش و نگار به شیوه‌ای عامه پسند، تصاویری از درویش نیمه عریان یا ملبس، در سنین مختلف نقاشی شده که همگی در آرامشند. در حال کشیدن چپق، با تبریز در دست و در خواب؛ کشکول آنان نیز در کنارشان دیده می‌شود. سبک نقاشی و رنگ‌آمیزی، همچنین وجود یک لایه‌ی ضخیم لعاب که بدون ترک است، نشان می‌دهد که این چراغ را در تهران و در نیمه دوم قرن ۱۳ م ق ساخته‌اند ۴۵	نیمه دوم قرن ۱۳ = م ق	

نمونه‌هایی از ظروف اهدایی به دربار قاجار

جدول ۴. نالار ظروف کاخ گلستان

ردیف	توضیحات	تاریخ محل ساخت	تصاویر
۱	قدح، مینا کاری و زرکوبی شده، جزو ظروف نوشته دار ساخت چین، ماه و ستارگان بر بدنه آبی کبالت نقش بسته‌اند و سوره الناس درون کتیبه‌ای با حاشیه سبز و قرمز، بر روی بدنه ظرف نوشته شده است.	قرن ۱۳ م ق چین	
۲	قدح، مینا کاری شده، از جمله ظروف نوشته دار ساخت چین. جزو ظروفی که به مسعود میرزا ظل السلطان، پسر بزرگ ناصر الدین شاه تعلق داشت با نوشته‌ای در میان قاب «فرمایش حضرت اشرف اسعد ارفع امجد والا مسعود میرزا یمین الدوله ظل السلطان».	۱۲۹۷ م ق چین	
۳	کاسه (بخشی از یک سرویس کامل)، پوشیده شده از لعاب سفید شفاف در داخل و خارج، همراه با تصاویری از بانوان چینی که در حال گفتگو هستند. داخل ظرف منقوش می باشد و ذکر علی(ع) و اصحابش درون قابهایی دورتادور ظرف نقش بسته است. ۴۶	چین و ژاپن قرن ۱۳ م ق	

تصاویر	تاریخ محل ساخت	توضیحات	ردیف
	<p>۱۸۱۲ م. انگلستان کارخانه اسپود</p>	<p>کاسه و بشقاب (بخشی از یک سرویس کامل). صورتی یکدست با حاشیه طلایی و نقوش گیاهی.</p>	۴
	<p>۱۲۳۴ ه. ق انگلستان کارخانه دربی</p>	<p>بشقاب (بخشی از یک سرویس کامل). مینا کاری و زرکوبی شده، نوشته‌ها پس از پخت در کوره به آن اضافه شده. متن کاسه و بشقاب عبارت «العزت الله السلطان فتح علی شاه سنه ۱۲۳۴» می‌باشد.</p>	۵
	<p>اوایل قرن ۱۳ ه. ق انگلستان کارخانه وج وود</p>	<p>دیس (بخشی از یک سرویس کامل). با نقوش گیاهی و رنگ آبی و طلایی. حاشیه ظروف با رنگ طلایی و آبی دورگیری شده‌اند. با نوشته‌ای درون قاب با متن «سلطان ابن سلطان شاه قاجار»</p>	۶
	<p>اوایل قرن ۱۳ ه. ق فرانسه</p>	<p>سرویس چای خوری مینا کاری و زرکوبی شده ساخت فرانسه. بشقاب با نقش شیر و خورشید به نماد ایران و برج ایفل به نمایندگی فرانسه تزئین شده است. بر روی بشقاب عبارت «اعلیحضرت ناصرالدین شاه در پاریس» نوشته شده است.</p>	۷

جدول ۵. تحلیل نمونه ها

ردیف	توضیحات	تصاویر
۱	<p>در بررسی نمونه‌های ارائه شده بیش از هر چیز فرم ظروف و خصوصاً نقش پردازی و تنوع رنگی جلب توجه می‌کند، اما نکته مهم در ظروف دوره قاجار تنوع رنگ و نقش می‌باشد. رنگ‌های دوره قاجار بسیار متنوع و در برگزیده رنگ آمیزی های سنتی تا رنگ‌های مورد نیاز جامعه عهد خویشند. به همین دلیل، در سفالینه ها انواع رنگ‌ها را از طیف آبی، قرمز و زرد می‌توان مشاهده کرد. همچنین علاقه حکام قاجار به رنگ‌های تند، به ویژه به رنگ زرد، در اشکال گوناگون خود نمایی می‌کند.</p>	
۲	<p>همچنان که می‌دانیم، در دوره قاجار از رنگ‌های وارداتی نیز استفاده می‌شد. در این دوره، حتی حضور ظروف سفالی از کشورهای مختلف نیز بر این تنوع رنگ آمیزی دامن می‌زد. نقش بستن نام ائمه و شاهان قاجار و القاب آنان بر روی ظروف و به خط فارسی یکی از ویژگی های خاص ظروفی است که به در بار ایران وارد می شدند ۴۷</p>	
۳	<p>در اغلب رنگ آمیزی ها، نوعی شتاب‌زدگی دیده می‌شود که شاید علت آن حجم بالای تقاضا برای انواع ظروف می بود، چرا که در این دوره جمعیت شهرنشین رشد یافت و کم کم مقدمات شکل گیری طبقه متوسط در ایران فراهم شد.</p>	
۴	<p>نقوش و تزئینات ظروف دوره قاجار نمایشگر این نکته مهم است که در این دوره طبقه متوسط و نوظهور جامعه سعی می‌کند علاقه خود به جهان جدید را به نحوی نشان دهد، چنانکه این امر با اشکال متنوع گیاهی، جانوری و حضور گسترده نقش انسان به ویژه زنان روی ظروف به تصویر کشیده شده است. بدون شک آشنایی با مظاهر فرهنگ و تمدن غرب در این نوع تصاویر تاثیر گذار بوده است. تنوع لباس و حضور افراد جوان و خصوصاً زنان روی سفالینه ها قابل توجه است.</p>	
۵	<p>این نکته بسیار مهمی است که در این عهد برای نخستین بار علائق مردم کوچه و بازار روی سفالینه ها جان می‌گیرند. این امر هیچ بعید نیست که متأثر از ورود فن چاپ و گسترش فن عکاسی در ایران بوده باشد، عملی مهم که سبب توجه هنرمندان ایرانی به واقع گرایی و طبیعت گرایی شد و مقدمات نقش بستن پدیده‌های طبیعی و واقعیت‌های زندگی، روی ظروف مورد بررسی ما را فراهم آورد.</p>	

◆ نتیجه‌گیری

گالری فری بر واشنگتن، موزه متروپولیتن، موزه ارمیتاژ و موزه ویکتوریا آلبرت) به عنوان محصولات ارزشمند مورد توجه قرار گرفته و در ویتترین و گاتالوگها معرفی شده‌اند. به تازگی، در کتاب گرایش به غرب مجموعه خلیلی به اجمال به سفالگری دوره قاجار پرداخته شده است. (هنر کاشیکاری قاجار، در دست چاپ).

۳. اکثر کارخانه‌هایی که ظروف اهدائی آنها به دربار قاجار وارد می‌شدند (نمونه‌های این ظروف در تالار ظروف کاخ گلستان موجود است) پیشرفت‌های انقلاب صنعتی را پشت سر گذاشته از لحاظ کیفیت و نوع ساخت و شیوه نقش و رنگ پردازی قابل توجه هستند.

4. Genre art

5. www.vam.ac.uk

۶. سال ۱۸۸۹ م. / ۱۳۰۷ ه.ق

7. Smooth

۸. General Sir Robert J. Murdoch Smith : وی نخستین رئیس اداره تلگرافخانه دوره قاجاریه و مجموعه دار آثار هنری بود.

۹. ۵۴ در ۴۲/۷ سانتی متر، موزه ویکتوریا و آلبرت لندن، سال ورود به موزه: ۱۳۰۷ ه.ق / ۱۸۸۹ م. (در این کاشی از رنگ سیاه به عنوان هاشور استفاده شده و نقش مایه‌ها در قالبی برجسته هستند (terracotta) همچنین درون قاب‌هایی در قسمت فوقانی کاشی نوشته شده: (فرمایش مقرب الخاقان موسیو لمر موزیکانچی باشی دولت علیه ایران و علی محمد اصفهانی در طهران دروازه شاه زاده عبد العظیم سنه ۱۳۰۲) (www.vam.ac.uk)

۱۰. کاشی‌های فوق حدوداً ۴۷ در ۳۳ سانتی‌متر بوده و در ادینبورگ، مجموعه شخصی هاروی جیمسن (Harvey Jameson) نگهداری می‌شوند در سال ۱۸۸۸ م. ۱۳۰۶ ه.ق. به درخواست ژنرال اسمیت، علی محمد رساله‌ای فنی در باب صنعت کاشی و فن زیر لعاب به رشته تحریر در آورد. این رساله با نام "Kashi, or Kasi" که در سال ۱۸۸۸ م. ۱۳۰۶ ه.ق. در ادینبورگ به چاپ رسیده پنج فصل داشت، فصل اول: طرز ساختن لعاب و اجزای آن، فصل دوم: طرز ساختن لعاب برای کارهای ممتاز، فصل سوم: طرز ساختن لوله آجری برای ساخت و ذوب لعاب، فصل چهارم: رنگها و طرح‌های مختلف و ترکیب مواد و رنگ‌های لعابی، فصل پنجم: لعاب دادن بعد از به کار بردن رنگ. وی در این رساله اشاره‌ای به چگونگی ساخت زرین فام نکرده است. (www.vam.ac.uk)

11. Derby

12. Worcester

13. Wedgwood

14. Eclectic

۱۵. این امر سبب تصویب مصوبه‌های آموزشی و گشایش مدارس و انجمن‌های زنان (این انجمن‌ها ابتدا در سال ۱۲۸۵ ش. در تبریز و سال بعد در تهران آغاز به شکل‌گیری کردند و در ترویج آموزش زنان

هدف این نوشتار شرح مهمترین عواملی بود که بر سفالگری دوره قاجار تأثیر گذاشته‌اند. در واقع با مشاهده برخی نمونه‌ها و شرح عواملی چون: احیاء هنر ادوار پیشین و ورود ظروف کارخانه‌های شرق و غرب به بازار و دربار ایران، خصوصاً آن‌هایی که به عنوان هدیه به ایران وارد می‌شدند و در تالار ظروف کاخ گلستان نگهداری می‌شوند؛ نشان دادیم که: سفالینه‌های دوره قاجار حاکی از آغاز تغییری مهم، در رنگ آمیزی (با طیف گسترده‌ای از رنگ‌ها به ویژه قرمز و زرد؛ تحت تأثیر سفالینه‌های وارداتی و علاقه دربار ایران) و تنوع نقوش (افزون بر نقوش گیاهی و جانوری، حضور گسترده انسان و نقش پررنگ زن که شاید به جرأت بتوان آن را نوعی گذر از سنت به مدرنیته خواند و دلیل آن را حضور مظاهر تمدنی و تکنولوژی نوظهور و در پی آن تغییرات اجتماعی و دیدگاه فرهنگی دانست) می‌باشند. با اینکه در برخی سفالینه‌های این دوره خصوصاً از نظر رنگ‌پردازی نوعی خام دستی مشاهده می‌شود، اما به دلیل ارتباط با زندگی روزمره مردم و انعکاس روحیات مردمان این عهد، جذاب و دلنشین می‌باشند. افزون بر این، محصولات ارزشمندی در میان ظروف سفالی دوره قاجار قابل شناسایی است که به لحاظ کیفیت ساخت و خصوصاً نقش‌پردازی کم‌نظیر بوده، می‌توان آنها را از دیدگاه مردم شناسی مورد بررسی قرار داد. علیرغم تداوم سنت‌های سفالگری عهد صفوی، شاید به صراحت بتوان برخی نمونه‌هایی را که به دوران باشکوه صفوی نسبت داده می‌شود، از آن هنرمندان قاجاری دانست که تلاش کرده‌اند در عرصه رقابت و همسازی خود را با شیوه‌های جدید زندگی هماهنگ سازند. با اینحال، به نظر می‌رسد نیروی کار ماهر در شهرهای ایران همچون ادوار گذشته تابع قدرت سیاسی و اقتصادی بوده در نتیجه، در دوره قاجار نیز هنرمندان ماهر همواره در مراکز مختلف در رفت و آمد بودند و می‌توانستند به سادگی در هر نقطه‌ای از ایران کارگاه سفال‌گری برپا کرده، تحت تأثیر ظروف وارداتی محصولاتی مشابه (البته با کیفیت‌های مختلف) تولید کنند.

◆ پی‌نوشت‌ها

۱. برای نمونه، در موزه دوران اسلامی موزه ملی ایران تنها یک ظرف سفالی در یکی از ویتترین‌ها معرفی شده است (تصویر ۱). این وضع در سایر موزه‌ها مانند موزه سفالینه و آبگینه و حتی موزه مردم شناسی کاخ ابيض نیز محسوس است.

۲. در دو دهه اخیر، سفالینه‌های دوره قاجار در مجموعه‌های خارج از کشور (مانند موزه ایشی باشی ژاپن، موزه توپکاپی ترکیه،

(www.DerbyPorcelainInternationalSociety.org.uk

۲۳. قبل از قرن ۱۸ م. ظروف چینی با کیفیت تنها در شرق دور ساخته می شدند و سفالگران اروپا، خصوصاً انگلستان شیفته کشف اسرار تولید این ظروف بودند. به نظر می‌رسد در سالهای ۱۷۵۰ م. دکتر جان وال (Dr. John Wall) و ویلیام دیویس (William Davis) در آزمایشگاهی که در خیابان وورچستر داشتند توانستند روش ساخت یک نوع سفال با کیفیت را کشف کنند، این امر سبب گردید بسیاری از سرمایه‌گذاران به حمایت از کشف فوق با کوشش این دو پزشک و با نام تجاری وورچستر بپردازند. محصولات وورچستر شامل بهترین نوع سفال آبی و سفید می‌باشد (www.WorcesterPorcelain Museum.org.uk).

Asian Gallery, "Glass and Ceramics of the orient", p 67

24. Ishibashi Museum of Art, (2001),

25. Surround

26. Glaze

27. www.si.edu

۲۸. رنگ زرد، سمبلی از خرد و عقل فوق العاده، اشراق و نمادی از خورشید است و برای مثال نزد مردمان چین به سبب پیوستگی با خورشید امتیازی مقدس برای خاندان سلطنت محسوب می‌شود و همچون طلایی که بیانگر شکوه و جلال است، نماد دوره‌های می باشد که در آن دین بهی به زردشت الهام شد (سرلو، ۱۳۸۸، ۴۳۷، ایتن، ۱۳۹۲، ۵۸، هینلز، ۱۳۸۹، ۲۰۰).

29. Flat

30. ibid

31. ARTAurora art publishers Maslenitsyna, S. (1975), "Leningrad, p 108. "PERSIAN

۳۲. (خلیلی، همان، ت ۱۸۷).

۳۳. این ظرف یکی از نمونه‌های نفیس دوره قاجار محسوب می‌شود. تصاویر زنان در داخل ظرف با پوشش‌های رنگین، بدون سریند خود گویای نفوذ مظاهر تمدنی و فرهنگی جدید در دوران قاجار است.

34. Panel

35. Ishibashi Museum of Art, 2001: 72.

36. Scales

37. Iranian Civilization, Topkapi Palace Museum, (2010), Turkey. Ten Thousand Year

۳۸. (خلیلی، همان، ت ۱۸۳).

39. Ishibashi Museum of Art, 2001: 70.

4۰. ibid: 68.

41. ibid: 71

42. www.si.edu

۴۳. ماهی را به سبب ارتباط نمادین بسیار میان دریا و مادر بزرگی،

نقش کلیدی داشتند) در دوران مشروطه شد (رینگر، همان، ۲۵۷).

۱۶. فَخَّارٌ يَكُ كَلِمَةً قُرْآنِيًّا اسْتِ كِهْ دَر سوره الرحمن، آیه ۱۴ خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ (انسان را از گل خشکیده‌ای هم چون سفال آفرید) ذکر شده و به معنی کوزه‌گر و یا کسی است که با گل کوزه می‌سازد. در فارسی این واژه به معنی کوزه‌پز، سفالگر آمده است (لغت نامه دهخدا، ذیل کلمه فخار).

۱۷. در سال ۱۳۱۷ ش. به علت برخی تعمیرات در کاخ گلستان محل بسیاری از مخازن و گنج‌خانه‌ها تغییر کرد (سند ۱۰۹۹۹/۲۴۰/۱۰ آرشیو اسناد ملی، (۴۱۳) ۱۳۱۷ ش).

۱۸. لازم به ذکر است تعدادی از ظروف کاخ گلستان طی جشنهای سالهای ۱۳۱۸ و ۱۳۱۹ مفقود و یا شکسته شدند که بهای آنها در حدود ۱۰۸۴۷ محاسبه گردیده بود (سند ۱۱۸۵۳/۲۴۰/۱۱ آرشیو اسناد ملی، ن ۴۱۰۲۲، سال ۱۳۱۸ و ۱۱۸۵۳/۲۴۰/۱۱، ن ۶۷۶۷۱ سال ۱۳۱۹، آرشیو اسناد ملی).

۱۹. تعداد یکصد و چهار عدد از اشیاء عتیقه کاخ گلستان به تاریخ ۱۳۱۴/۴/۲۲ با موافقت سپهبدی مدیر موزه معارف برای نمایش در لنینگراد انتخاب شدند. در این لیست کتاب سلسله الذهب جامی (قطع وزیری/ ن ۱۲۲۸۳) به خط بابا شاه اصفهانی در سنه ۹۷۷ مصور به چهارده مجلس نقاشی مشاهده می شود (سند ۲۹۷/۲۶۱۸۴، سال ۱۳۱۴، آرشیو اسناد ملی).

۲۰. جوزایا اسپود در ۱۷۵۴ م. کارگاه سفالگری کوچکی در لندن ایجاد کرد و به تولید ظروف سفالی پرداخت. به جهت تولید ظروف با کیفیت توانست در سال ۱۷۷۶ م. کارخانه‌ای به نام خود اسپود (Spode) در خیابان چورچ (Church Street) تأسیس نماید. محصولات اسپود از طرح‌ها و نقش‌های روم و یونان باستان و به علاوه ظروف آبی و سفید چین که در آن زمان از رونق خوبی در بازارهای اروپایی برخوردار بود، تأثیر پذیرفته است.

(Wilson, 1930, 19) ; www.Spodemuseumtrust.org

۲۱. کارخانه وج وود توسط یک سفالگر انگلیسی به نام جوزایا وج وود (Josiah Wedgwood) اوایل قرن ۱۸ م. تأسیس گردید. وج وود را می‌توان به عنوان پایه‌گذار صنعتی شدن سفال و سرامیک و پدر سفالگری در انگلستان شناخت. ظرفهای سفالی وج وود اغلب به رنگ آبی (گاهی سبز رنگ) با حاشیه تزئین شده هنوز هم در سراسر جهان رایج هستند. (Reilly; www.wedgwood.co.uk), 1989, 10.

۲۲. کارخانه دربی اوایل قرن ۱۸ م. توسط ویلیام داسبوری (William Duesbury) تأسیس گردید، این کارخانه در سال ۱۸۱۱ م. توسط رابرت بلور توسعه داده شد و با نام تجاری (Crown Derby Bloor) محصولات خود را به بازارها عرضه کرد. محصولات دربی شامل انواع سفالینه‌های خانگی و هنری می‌باشد. لازم به ذکر است نمونه‌های ارزشمند این کارخانه در تالار ظروف شامل سرویس‌هایی است که در میان آن عبارت «العزت الله السلطان فتح علیشاه» سنه ۱۲۳۴ ه. ق حک گردیده است. (خلیلی، همان، ۱۵۲؛

۶. خلیلی، ناصر، **گرایش به غرب (در هنر عثمانی، قاجار و هند)**، انتشارات کارنگ، تهران، ۱۳۸۳.

۷. ذکاء، یحیی، **تاریخچه ساختمان‌های ارگ سلطنتی تهران و راهنمای کاخ گلستان تهران**، انتشارات انجمن آثار ملی، تهران، ۱۳۴۹.

۸. ریاضی، محمدرضا، **(در دست چاپ)، هنر کاشی کاری قاجار**.

۹. رینگر، مونیکا، **آموزش، دین و گفتمان اصلاح فرهنگی در دوران قاجار**، انتشارات ققنوس، تهران، ۱۳۸۱.

۱۰. سرلو، خوان ادواردو، **فرهنگ نمادها**، ترجمه: مهرانگیز اوحدی، انتشارات دستان، تهران، ۱۳۸۸.

۱۱. صلاحی، پرویز، **تاریخ مدارس خارجی در ایران**، انتشارات آوای نور، تهران، ۱۳۸۲.

۱۲. مستوفی، عبدالله، **(بی تا)، شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجار (ج ۱)** تهران، انتشارات زوار.

۱۳. واتسون، الیور، **سفال زرین فام ایرانی**، ترجمه: شکوه ذاکری، انتشارات سروش، تهران، ۱۳۸۲.

۱۴. هینلز، جان راسل، **شناخت اساطیر ایران**، ترجمه: باجلان فرخی، انتشارات اساطیر، تهران، ۱۳۸۹.

◆ اسناد منتشر نشده

۱. آرشیو اسناد ملی، سند ۲۴۰/۶۰۶۱۴، سال ۱۳۳۳ ق.
۲. آرشیو اسناد ملی، سند ۲۴۰/۱۰۹۹۹، (۴۱۳)، سال ۱۳۱۷ ش.
۳. آرشیو اسناد ملی، سند ۲۴۰/۱۱۸۵۳، ن ۴۱۰۲۲، سال ۱۳۱۸ ش.
۴. آرشیو اسناد ملی، سند ۲۴۰/۱۱۸۵۳، ن ۶۷۶۷۱، سال ۱۳۱۹ ش.
۵. آرشیو اسناد ملی، سند ۲۹۷/۲۶۱۸۴، سال ۱۳۱۴ ش.

گاه مقدس انگاشته اند. طبیعت ماهی دارای دو مفهوم است: یکی؛ نماد ایثار و ارتباط میان زمین و آسمان و دیگری، به سبب داشتن تخم‌های فراوان، نماد باروری است و این معنا در میان مردمان بابل، فینیقیه و آشور و مردم چین یافت می‌شود. (سرلو، همان، ۶۹۲) 44. ibid

۴۵. (خلیلی، همان، ت ۱۰۲).

۴۶. بر روی مشخصات این سرویس نوشته شده: چین و ژاپن و ایران (مشخص نگردیده تولید چین است یا ژاپن). احتمالاً این سرویس جزو آن دسته از محصولاتی است که به صورت سفارشی تهیه می‌شده است.

۴۷. ظروفی که بر روی آنان نام ائمه و سوره‌های مبارکه (غالباً درون قابها و کتیبه‌ها) نقش بسته و در تالار ظروف کاخ گلستان نگهداری می‌شوند؛ اکثراً ساخت چین می‌باشند.

◆ فهرست منابع

۱. آدمیت، فریدون، **امیرکبیر و ایران**، انتشارات خوارزمی، تهران، ۱۳۵۵.
۲. آل داود، علی، **بیوتات، در دایرة المعارف بزرگ اسلامی** (ج ۱۳)، (کازم موسوی بجنوردی، زیر نظر)، بنیاد دایرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران، ۱۳۸۳.
۳. اسکارچا، جان روبرتو، **تاریخ هنر ایران (۱۰) «هنر صفوی، زند قاجار»**، ترجمه: یعقوب آژند، انتشارات مولی، تهران ۱۳۸۴.
۴. ایتن، یوهانس، **کتاب رنگ**، ترجمه: محمد حسین حلیمی، سازمان چاپ و انتشارات، سازمان اوقاف و امور خیریه، تهران، ۱۳۹۲.
۵. تاسک، پتر، **سیر تحول عکاسی**، ترجمه: محمد ستاری، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۸۷.

